
Tone Ferenc

Zapiski zaslišanj dr. Lava Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta

Slovenski znanstvenik in publicist dr. Lavo Čermelj je 1972. leta pri Slovenski matici v Ljubljani objavil svoje spomine **Med prvim in drugim tržaškim procesom**. V tej knjigi je objavil tudi spomine na t. i. drugi tržaški proces, čeprav je že deset let prej pri Mladinski knjigi v Ljubljani izdal spis **Ob tržaškem procesu 1941, Spomini in beležke**. Pravi, da je ponovil spomine na ta proces zato, ker medtem kljub njegovi želji ni izšlo nobeno delo, »ki bi kritično in nepristransko prikazalo proces in razmere na Primorskem, ki so privedle do njega«. Ugotoviti pa je moral, da je bilo nekaj vendarle že storjenega in da je prenehal veljati »tabu« glede TIGR. V zvezi s storjenim omenja daljši članek Milice Kacin v reviji Borec decembra 1971. Kolikor vem, in to mi je dr. Čermelj povedal sam, je bil tudi zadovoljen z mojo knjigo **Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1941**, ki je izšla pri založbi Borec v Ljubljani 1978. leta in ki jo kakšen publicist še hote ali nehoče prezre. Že po Čermeljevi smrti so izšli dobri spomini Dorčeta Sardoča **Tigrova sled** (Trst, Koper 1983), ki bi jih bil dr. Čermelj zagotovo vesel.

V svojih spomilih Med prvim in drugim tržaškim procesom dr. Čermelj navaja podatke o zaslišanjih, ki jih je prestal v Ljubljani in Rimu, čeprav njihovih zapisnikov ni imel pri roki. V slabo ohranjenem arhivskem gradivu Protivohunskega centra SIM v Ljubljani, ki ga je vodil karabinjerski stotnik (pozneje major) Annacleto Onnis, se zapisniki zaslišanj dr. Čermelja niso ohranili. Našel pa sem jih v gradivu vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani, in to pri kazenskem spisu Petra Horna, upravnika osnovne šole v Mostah v Ljubljani, ki so ga zaprli zato, ker so baje pri preiskavi šolskega poslopja našli nekaj vojaških predmetov. (TMG, f. 282, št. 613/1942.) V prijavi, ki jo je poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev v Ljubljani 4. aprila 1942 poslalo omenjenemu sodišču, piše, da so pri drugi preiskavi pri Petru Hornu našli tudi »mapo s popolno, tipkano sodbo, ki jo je izreklo sodišče na znanem procesu v Trstu, in s kopijo dokumentov, vzeti iz osebne mape enega od obtožencev: kopijo, ki ni mogla biti vzeta od drugod kot iz pisarne tržaškega sodišča«. Dalje piše, da je Peter Horn pri zaslišanju glede tega gradiva povedal: »Kopijo [gradiva] tržaškega procesa, ki so jo našli v mojem uradu, mi je prinesla pogledat moja

podrejena učiteljica, gospa Olga ČERMELJ, žena obsojenega ČERMELJA.« Horna je sodišče 11. maja 1942 obsodilo na tri in pol leta ječe.

V poglavju V ljubljanskih zaporih (str. 112—125) dr. Čermelj pove, da so ga zaprli 20. aprila 1941 in da je pri zaslišanjih zapornikov prišel na vrsto poslednji, »šele konec aprila« (str. 114). Nekaj strani dalje navede natančnejši datum: »29. aprila so končno tudi mene pozvali k zaslišanju«. (Str. 116.) Potem ko dr. Čermelj na kratko navede vsebino prvega zaslišanja, pravi, da je zasliševalec Onnis želel, naj sestavi za preiskovalne organe podoben »curriculum vitae«, kot ga je 1929. leta predložil prošnji za sprejem v jugoslovansko državno službo in ki so ga karabinjerji našli v hišni preiskavi pri Čermeljvih. »Sestavil sem zaželeni curriculum vitae in mu ga izročil čez nekaj dni. Zase sem pridržal koncept, ki sem ga napisal v zvezek, v katerem sem v zaporu za razvedrilo reševal razne matematične probleme. Zvezek hranim še danes.« (Str. 117.)

Natančno dva meseca po prvem zaslišanju je Onnis »povabil« dr. Čermelja v svojo sobo in mu povedal, da je prečital njegov življenjepis. Želi pa še nekaj pojasnil glede štirih točk, in to glede Čermeljvih odnosov z dr. Ivanom Marijo Čokom, z Danilom Zelenom, z Viktorjem Sosičem in z bivšim načelnikom jugoslovanske vojaške obveščevalne službe. Želel je tudi, da bi bila ta pojasnila natipkana, in to v štirih izvodih za urade in enem za Onnisa, za kar so dr. Čermelju prinesli z doma pisalni stroj. Natipkal pa ni pet, temveč šest izvodov (kopij), šestega namreč zase. Onnis ga je tudi zaprosil, da bi v novi dokument vnesel tudi rokopis prvega življenjepisa, ki ga je bil napisal lastnoročno. »Tako je nastal močno razširjen curriculum vitae, ki je obsegal 18 tipkanih strani: prva polovica je zajemala prvotni curriculum vitae, druga pa zaželeno pojasnila.« (Str. 123.) In dalje: »Na osnovi tako razširjenega življenjepisa sva z Onnisom 2. julija sestavila zapisnik. [...] Šesti izvod razširjenega življenjepisa, ki sem ga pridržal zase, sem po listih, zavitih v žepni robec, izročal svoji ženi, ko mi je prinašala hrano v zapor. Doma so ga prepisali, tako da so bili vsi, ki so bili kakorkoli zainteresirani, med njimi tudi razni priporniki v Trstu, natančno obveščeni, česa me dolžijo in kaj sem izjavil. **En izvod je prišel v roke policiji.** (Podčrtal T. F.) Moja žena ga je dala v branje voditelju šole v Mostah, kjer je učiteljevala. Prav tedaj pa so voditelju napravili hišno preiskavo in našli pri njem prepis. To ni imelo nobenih posledic, bodisi da niso spisa pregledali, ker je bil predolg, ali pa so po uvodnih straneh skleпали, da gre za navaden življenjepis.« (Str. 124.) Kot smo videli iz prijave Horna sodišču, italijanske oblasti le niso bile tako naivne.

Vsebina dokumenta, ki ga objavljamo, pa kaže, da so pri Hornu v osnovni šoli v Mostah vendarle našli še kaj drugega kot Čermeljev življenjepis. O tem priča vsebina že omenjene prijave Horna sodišču in priča tudi to, da je na dokumentu, ki ga objavljamo, tudi zapisnik Čermeljevega zaslišanja v Rimu 11. avgusta 1941, ki ga dr. Čermelj ni mogel izročiti svoji ženi. V gradivu sodne obravnave proti Hornu je tudi obtožnica proti skupini 22 izobražencev za t. i. drugi tržaški proces. Morda smemo domnevati, da je dokument, ki ga objavljamo, in obtožnico dobil Čermeljev odvetnik dr. Bruno Cassinelli in ju izročil Čermeljevi ženi in ta že omenjenemu Hornu. Slavko Tuta mi je 28. marca 1978 povedal, da so gradivo preiskave prepisali odvetniki v Trstu. Za to sta skrbela

dr. Janko Kralj in dr. Josip Ferfolja ter imela gradivo doma. Ferfolja ga je poslali v Jugoslavijo, dr. Kralj ga je hranil doma v Gorici, kjer je bilo še leta 1947, tj. še po Kraljevi smrti (umrl decembra 1944) in po odhodu njegove ženevdove v Ameriko.

Julija 1941 so dr. Čermelja odpeljali v rimsko ječo Regina Coeli, nekdanji samostan bosonogih karmeličank. Tam ga je 11. avgusta 1941 na kratko zaslišal preiskovalni sodnik Vincenzo Cersosimo. Obtožnico pa so dr. Čermelju izročili šele 22. oktobra 1941. V svojih spominih (str. 135—139) dr. Čermelj navaja odlomke iz obtožnice, vendar ne vemo, ali iz izvirnika, ki ga je dobil on ali njegov odvetnik, ali pa iz italijanskih časnikov. Na sodni obravnavi v Trstu, ki je bila od 2. do 14. decembra 1941, je fašistično sodišče za obrambo države dr. Čermelja obsodilo na smrt z ustrelitvijo. Vendar so ga pred izvršitvijo sodbe pomilostili na dosmrtno ječo, ki jo je do januarja 1944, ko sa ga izpustili, prestajal v Portalongonu na otoku Elba. Po prihodu iz ječe v domovino se je vključil v narodnoosvobodilni boj.

Skupina 2

KAZENSKI POSTOPEK ZOPER ČERMELJA LAVA

OSEBNI FASCIKEL VOL. 64

Kazenska zaznamba

ČERMELJ dr. LEOPOLD, oče Jožef, mati Zottermann Amalija, rojen 10. oktobra 1889 v Trstu, iz česar nič ne sledi.

POSEBNO SODIŠČE ZA OBRAMBO DRŽAVE

Začne kazenski postopek zoper imenovano osebo zaradi sovražne dejavnosti.

Sodišče zaprosi, naj se da o zgoraj imenovanem za čas, ki ga je prebil v tem sodnem okolišu, natančne informacije o njegovem političnem in civilnem vedenju in o njegovi preteklosti vobče.

Treba je ugotoviti zlasti naslednje:

1. Ali je imenovani služil vojsko, v katerem odseku in kdaj, ali je sodeloval v vojaških operacijah.

2. Kje je zaposlen in ali je bilo v tem okolju opaziti pri njem vedenje, ki bi ga lahko povezali z dejavnostjo, zaradi katere je obdolžen.

3. Ali je vpisan v P. N. F. [Nacionalno fašistično stranko] in v Milico [Prostovoljno milico za državno varnost], pri čemer naj se označi namen tega vpisa oziroma delovanje imenovanega v okviru teh dveh organizacij. V primeru, da je imenovani prenehal biti njun član, je treba navesti datum prenehanja članstva in razlog za izstop.

4. Kakšne so gmotne razmere imenovanega in splošne družinske razmere.

5. Kako se je vedel v razmerju do režima in ali je krajevnim organom P. N. F. in M. V. S. N. njegovo politično zadržanje znano.

Dalje sodišče zaprosi, da se izve, kdo so najbližji sorodniki imenovanega, pri čemer naj se navedejo za vsakega njegovi osebni podatki, poklic ali zaposlitev, in naslov bivališča, če mogoče tudi njegovo politično in moralno zadržanje.

Sledijo podpisi.

POSEBNO SODIŠČE ZA OBRAMBO DRŽAVE

ČERMELJ LEOPOLD je v tem mestu izkazoval antiitalijanska čustva. Kot vnet Slovenec in aktiven propagator slovanofilske misli je bil v slovenskem okolju zelo znan in je užival velik ugled. Leta 1926 je bil tajnik slovenskega društva Prosveta in član krajevnega združenja Društva narodov. Sodeloval je pri slovenskih časopisih in je bil včlanjen v skoraj vsa razpuščena domača slovenska društva.

1. Ni služil vojske.
2. Gimnazijski profesor, pred svojo ekspatriacijo več časa brezposeln. Zahajal je v mestne javne lokale, ki so bili v tem času običajno shajališče slovenskih elementov, s katerimi je izvajal propagando v škodo Italije.
3. Ni bil vpisan v P. N. F. in v M. V. S. N.
4. Njegove gmotne razmere in gmotne razmere njegove družine so bile dobre, kolikor kaže, da je bil subvencioniran s strani bivše jugoslovanske vlade.
5. V razmerju do režima je bil zmeraj sovražno razpoložen.

Kot inteligentna in spretna oseba je deloval zelo previdno, tako da organi P. N. F. in M. V. S. N. nimajo o njem posebnih poročil.

Nanj je razpisana tiralica s strani tega Posebnega sodišča, z datumom 28. 4. 1941, št. 216 R. G. 1941, s katero je obdolžen:

a) zločina na podlagi 305. člena kazenskega zakonika, v zvezi s členu 302, 253, 257, 261, 62 in 285 istega zakonika, da je bil v različnih krajih Julijske krajine pred tem in do junija 1940—XIX član tajnega združenja italijanskega prebivalstva s slovenskim jezikom, ki je družilo skupine različnih političnih teženj (teroristične komuniste, demoliberalce in katolike), ki pa so imele vse iredentističen značaj; združenje je težilo k izvajanju atentatov zoper celovitost in enotnost države, sabotаж vojaških dejavnosti, k politični in vojaški špijonaži, hujskanju vojakov, da se ne bi ravnali po zakonu, rušenju, pobojem in vstajništvu zoper državne oblasti.

Z oteževalno okoliščino iz prvega dela ods. 2 in zadnjega odstavka omenjenega člena 305 KZ (kot začetnik, organizator ali vodja društva, ki ima namen zagrešiti več zločinov);

b) zločina iz člena 302, skupaj s členu 241, 253, 257, 258, 266, 284, 285 istega zakonika, da je v istem času in kraju s širjenjem ilegalne literature, ki je bila deloma prinešena čez mejo, in z verbalno propagando, zlasti med različnimi manifestacijami psevdodobrodne, kulturne in ekonomske narave, hujskal državljane Julijske krajine na atentate zoper celovitost in enotnost države, spodbujal k sabotажam vojaških operacij, k ubežništvu, k politično vojaški špijonaži, rušenju ali vstaji zoper državne oblasti;

c) zločina iz članov 110—285 KZ, da je še zmeraj v istem času in kraju skupaj z drugimi in z zločinskimi nameni širšega dosega organiziral konkretne akcije za rušenje in poboje.

d) zločina po členih 257, 258, 261 (špijonaža).

List 8

ZAPISNIK z dne 12. junija 1941

ŽIVLJENJEPIS

Čermelj.

Rojen v Trstu 1889. Diplomiral iz fizike na Dunaju. Od septembra 1914 suplent na slovenski zasebni dvoletni trgovski šoli v Trstu.

Leta 1918 profesor na industrijski šoli v Trstu. Od leta 1919 do 1920 zaposlen pri tehničnem inštitutu v Idriji. V letu 1922—1923 odpuščen iz službe, ne da bi odslužil deset let državne službe.

Sprejel sem pouk v trgovski šoli, katerega študij je organiziralo kulturno društvo med slovenskimi trgovci v Trstu. Naslednje leto sem začel sodelovati pri slovenskem časopisu Edinost, ki je izhajal v Trstu, zanj sem napisal dva ali tri članke na mesec s tematiko iz naravoslovnih in tehničnih ved. V drugi polovico 1927. leta sem prevzel redakcijo poljudno znanstvenega zbornika Luč, od 1923 do 1927 sem bil tajnik društva Prosveta v Trstu, v katerem je bilo vključenih okrog sto slovenskih in hrvatskih kulturnih društev iz Trsta, Krasa, Goriške in Istre. Proti koncu leta 1923 je bila odpuščena iz službe tudi moja žena, ker so dobile odpoved vse slovenske učiteljice. Leta 1928 je bil ukinjen list Edinost. 1929. je prišlo do prepovedi vseh slovenskih časopisov. Ko so bili tako moji dohodki zmanjšani na minimum, nisem mogel več vzdrževati žene, svojih dveh otrok in matere.

Zaprosil sem za emigracijo v Jugoslavijo, vendar so mi prošnjo zmeraj odklonili. Zato sem 1. novembra 1929 odšel čez mejo ilegalno in se nastanil v Ljubljani, kjer sem leta 1923 objavil dve knjigi, eno na temo »materija in energija v moderni fiziki« in drugo o nauku Rudjera Boškovića o času, enotnem prostoru in relativnostni teoriji. O drugi temi sem objavil tudi študijo v nemščini za Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften, Mathematik und Technik iz Leipziga ter kratek povzetek v italijanščini v matematičnem biltenu v Bologni leta 1922 ali 1923.

Moja prva misel v Jugoslaviji je bila, da pridem do jugoslovanskega državljanstva. Ob koncu januarja 1930 sem lahko obvestil jugoslovanski konzulat v Trstu, da sem državljanstvo dobil in da imam tudi prepustnico za mojo ženo in otroka. Februarja 1930 se je moja družina regularno preselila v Jugoslavijo. Ko sem dobil državljanstvo, sem začel iskati mesto profesorja na gimnaziji in tudi pri domači univerzi. Toda šele leta 1932 sem bil imenovan za rednega profesorja v srednjih šolah s 4000 dinarji (bruto) mesečnega dohodka.

Ker s to plačo nisem mogel živeti, sem poskušal dobiti službo tudi za mojo ženo, kar se mi je posrečilo v začetku 1932. V tem času sem izdal nekaj knjig, poljudno delo o astronomiji v slovenščini, knjigo o Nikoli Tesli in o razvoju elektronike, in študijo o Slovcu Juriju Vegi, sestavljalcu logaritmičnih tablic.

Doktor Amende, predstavnik nemške manjšine v Estoniji, ki je urejal veliko delo o evropskih manjšinah, objavljeno v znameniti dunajski založbi Braumüller, mi je naročil spis o slovenski manjšini Julijske krajine.

Menim, da sem nalogo opravil docela nepristransko in v primerni obliki.

Potem ko sem si uredil položaj profesorja, sem se lahko lotil poglobljenega študija snovi iz svojega poklica in vprašanja slovenske manjšine v Italiji.

Sestavil sem besedilo za pouk kozmografije in drugo za pouk geometrije. Bil sem med ustanovitelji slovenske naravoslovne revije Proteus, ki jo še vedno urejam ...

Leta 1935 sem sprejel vodstvo publicistične sekcije pri Zvezi društev jugoslovanskih emigrantov s sedežem v Beogradu. Izdal sem knjigo »Life and Death Struggle of a National Minority«, ki je izšla leta 1936 in v francoskem prevodu leta 1938.

V tej knjigi sem popisal življenje slovenske manjšine v Italiji do podpisa sporazuma o prijateljstvu med Italijo in Jugoslavijo za veliki teden 1937.

Pri tem sem bil čimbolj nepristranski in sem se izognil vsaki najmanjši kritiki ali graji, pač pa sem pustil, da govorijo dejstva.

Tudi tuji tisk je priznaval to nepristranskost moje knjige, posebej nemški, pohvalil jo je odlični nemški profesor, ki se ukvarja z manjšinami. Profesor von Loesch iz Berlina si je začel z mano dopisovati in me je prosil, naj mu pošljem še kakšno svoje delo. Tudi italijanski tisk je omenil mojo knjigo, vendar se je omejil le na pripombo, da je njen avtor slovenski nacionalist.

Leta 1936 sem prenehal biti profesor in sem bil dodeljen šolski sekciji Dravske banovine, da bi delal v Manjšinskem inštitutu. Tako sem dobil priložnost, da se poglobim v proučevanje problemov manjšin na splošno in posebej v usodo naše manjšine v Italiji. Naloga ni bila lahka in je terjala veliko delovne vneme. Ker sem imel dovolj znanja v matematiki, sem se poglobil zlasti v probleme statistike in demografije. Danes se lahko pohvalim, da sem eden najboljših poznavalcev teh vprašanj, vsaj kar zadeva province Julijske krajine.

Sad teh proučevanj so bili številni članki, podpisani z mojima začetnicama v zagrebškem tedniku »Istra«, predvsem dva spisa: o Slovencih in Hrvatih v Italiji in o bilanci naše manjšine na drugi strani meje. Objavljena sta bila ob koncu leta 1939 in na začetku leta 1940.

Čermelj omeni, da je napisal še nekaj študij v zadnjih dveh letih, ki obravnavajo Mazzinijeve ideje o slovanskem svetu; pri tem pove, da je med Slovenci naredil dosti več propagande za italijanske publikacije, kot drugi, ki se s tem toliko ponašajo.

Tako sem postal prava živeča enciklopedija in name so se obračali številni profesorji, študenti in drugi.

Sčasoma je postajala moja knjižnica vse večja, v njej je bilo vse več italijanskih knjig, ki sem jih skoraj vse kupil s svojimi sredstvi ali sem jih dobil v zameno za moje publikacije. Pogosto so me vabili, da bi predaval, tako o znanosti kot o naši manjšini v Italiji nasploh.

... Trudil sem se, da bi v vrstah slovanskih emigrantov izkoreninil vpliv kakršnegakoli strankarstva. Zato sem bil zmeraj zoper vsakršno privrženost in zoper vsako tujo ideologijo v okrilju naše zveze. Posledica tega je bila, da sem

imel v zadnjih letih zaradi tega zaplete, posebej še, kadar je kdo poskušal vnesti v zvezo boljševidne ideje.

Če je danes zaradi razpada Jugoslavije slovenski narod v skrajno težkem položaju in je vse moje delo uničeno, se vseeno ne kesam za to, kar sem naredil iz ljubezni in iz notranje potrebe; pred sabo in pred bogom je moja vest čista. Vendar je duša žalostna in po hudem udarcu, ki je doletel jugoslovansko državo in slovenski narod, je zdaj ta narod neobčutljiv za vse, kar bi ga lahko ranilo.¹

Napisano lastnoročno v Ljubljani 29.—30. aprila 1941.

List 18

Moji odnosi z dr. Čokom.²

Z doktorjem Ivanom Marijo Čokom sem se seznanil leta 1909, ko sva bila še študenta in člana društva slovenskih in hrvatskih študentov v Trstu. Pozneje se nisva več pogosto videvala, ker je on po končanem študiju začel delati v neki odvetniški pisarni, jaz pa sem nadaljeval svoje šolanje na Dunaju in sem prihajal domov samo za letne počitnice. Tudi med svetovno vojno so se najini odnosi omejevali na kakšen pogovor v kavarni v družbi drugih prijateljev in znancev.

Ob koncu vojne je dr. Čok odpotoval iz Trsta, bil je član Narodnega sveta v Zagrebu in je sodeloval pri pripravi za mirovno konferenco v Parizu.

¹ Dr. Čermelj je imel v svojem zvezku, v katerega je zapisal osnutek svojega življenjepisa, takole zapisan ta odstavek: »Če danes, po razsulu jugoslovanske države in spriču hude usode, ki je doletela slovenski narod, vidim, da je uničeno vse moje delo, delo mojih najbolj plodovitih let, menim, da se ne smem kesati tega, kar sem storil. Storil sem, kar sem mogel in kar sem imel za potrebno: delal pa sem iz ljubezni in po nekem notranjem nagonu. Pred menoj in pred bogom je moja vest mirna. Toda duša je žalostna in po hudem udarcu, ki sta ga dobila jugoslovanska država in slovenski narod, je neobčutljiva za sleherno stvar, ki bi jo sicer lahko ranila. V takem razpoloženju sem sestavil ta popis mojega življenja.« (Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana 1972, dalje: Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 117—118.)

² Dr. Ivan Marija Čok (1886—1948), odvetnik, iz Lonjerja pri Trstu. Gimnazijo je obiskoval v Ljubljani in je nato študiral pravo na Dunaju in v Pragi. Do leta 1918 je delal v Trstu kot odvetnik in kot politični delavec. Leta 1918 je bil član Narodnega vijeća v Zagrebu in nato izvedenec na pariški mirovni konferenci. Kmalu se je vrnil v Trst, kjer se je politično udejstvoval in je zaradi fašističnega preganjanja ponovno odšel v Beograd. Jeseni 1931 so ga izvolili za predsednika Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, kar je ostal do jeseni 1940, ko so jugoslovanske oblasti (ob 10. obletnici prvega tržaškega procesa) to organizacijo razpustile. Spomladi 1941 je odpotoval na Bližnji vzhod, od tam v Združene države Amerike, kjer je bil predsednik Jugoslovanskega odbora iz Italije, deloval za priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji. Leta 1943 se je vrnil v Egipt in od tam v London, kjer se je pridružil gibanju za sporazum med NKOJ in jugoslovansko begunsko vlado v Londonu. Leta 1945 se je vrnil v Trst in nekaj časa sodeloval v študijskem odseku PNOO za Slovensko primorje in Trst. Umaknil se je iz javnega dela in se vrnil k odvetništvu. Avgusta 1947 so ga na sodni obravnavi proti skupini inž. Črtomirja Nagodeta in dr. Borisa Furlana razglasili za agenta tuje obveščevalne službe. Zargrenjen in razočaran se je napolil v ZDA in je umrl junija 1948. (Primorski biografski leksikon, 3. snopič, str. 245—246.)

Ko se je vrnil v Trst, je postal tajnik političnega društva »Edinost« v Trstu. V svoji funkciji sekretarja kulturnega društva »Prosveta« sem imel večkrat priložnost govoriti z dr. Čokom, zlasti kadar ni bilo dr. Vilfana. O moji dejavnosti v zgoraj omenjenem društvu obširneje pišem v svojem življenjepisu.

Potem ko je bil dr. Čok nekaj mesecev zaprt v koprskem zaporu, je v prvi polovici 1929. odšel iz Trsta in se preselil v Beograd. Sam sem emigriral ob koncu istega leta. Da bi se dokopal do državne službe, sem se obrnil tudi na dr. Čoka, ki se je hvalil, da ima veliko vplivnih znancev v Beogradu, vendar ne vem, če so bili ti res tako vplivni, ali pa jih ni znal prav izkoristiti, zakaj moral sem zelo dolgo čakati na ugodno rešitev svojega primera.

Ko sem nekaj let pozneje sprejel vodstvo publicistične sekcije v Zvezi društev jugoslovanskih emigrantov, so postali moji odnosi z dr. Čokom, ki je bil predsednik te organizacije, seveda bolj živahni. Videvala sva se dvakrat ali trikrat na leto na sejah vodstva omejene Zveze (skoraj vedno v Zagrebu). Dr. Čok je prihajal kdaj pa kdaj tudi v Ljubljano in jaz sem šel vsaj enkrat na leto v Beograd.

Toda kljub temu najini stiki niso bili intimnega značaja, kakor bi bilo čisto naravno, in to zaradi preprostega dejstva, da dr. Čok ni imel nikoli časa... Kadar je na primer prišel v Ljubljano, je imel toliko opravkov, da sem tu in tam zvedel, da je bil tu, šele takrat, ko je že odšel. Zaradi tega se je pogosto zameril številnim sonarodnjakom, ki so se želeli z njim pogovoriti, pa se zaradi zgoraj omenjena razloga niso mogli; tako si je nakopal tudi zavist nekaterih vodilnih oseb naših društev, ki so se počutili užaljene.

Še slabše je bilo z njegovo korespondenco. Ni odgovarjal ne na osebna ne na splošna pisma, če pa je že odgovoril, je bil odgovor nedoločen in nejasen, pogosto tudi zmeden.

To sem skušal tudi sam, ker sem si z njim bolj ali manj redno dopisoval. Da bi dobil kakšno rešitev ali odgovor, sem naslavljal pisma Zvezi, tudi če so prvenstveno zadevale njega osebno. Če sem pisal njemu, sem hkrati poslal kopijo še kakšnemu drugemu članu zvezne direkcije s prošnjo, da opozori dr. Čoka, naj odgovori in naj ne pusti pisma ležati na mizi, kot običajno.

Spričo teh in drugih hudih razvad, je imel še dve lastnosti, ki sta mu prišli prav pri izvrševanju funkcije predsednika Zveze. Najprej je v resnici poznal skoraj vse najbolj ugledne osebnosti iz Beograda in je tudi znal najti način, da je bil z njimi v dobrih odnosih. Drugič pa se ni posebno oziral na to, da ga je kdo bolj ali manj prijazno zavrnil, prav kmalu je prošnjo ponovil, kakor da se ni nič zgodilo.

Kakor sem že omenil, sem se moral velikokrat obrniti na dr. Čoka in na Zvezo, katere predsednik je bil, ker ni minil dan, da ne bi sprejel pisma ali obiska naših sonarodnjakov iz vseh koncev Slovenije, pogosto tudi iz Hrvaške in iz drugih krajev Jugoslavije s prošnjo za posredovanje pri zahtevah po državljanstvu ali za sprejem v službo, za vpis za študij ali za podaljšanje dovoljenja za bivanje in podobno. Poleg tega pa sem sporočal Zvezi vse novice o življenju naših sonarodnjakov v Julijski krajini, ki sem jih kakorkoli poznal, tako da je bilo dopisovanje, vsaj z moje strani, pogostno.

Doktorja Čoka sem videl zadnjič lani v Ljubljani, dopoldne tistega dne, ko je bil aretiran. Mislim, da je bilo to v začetku maja: bila je nedelja ali praznik.

Okrog poldneva sem naletel nanj v kavarni. Rekel mi je, da bi rad popoldne opravil še nekaj stvari z enim svojih bratov, ki stanuje v Ljubljani, in da se bo zvečer odpeljal nazaj v Beograd. Med šesto in sedmo uro zvečer me je poklical po telefonu in me povabil, naj pridem v kolodvorsko restavracijo. Tam je bil v družbi dveh policijskih agentov, ki sta ga bila aretirala in sta zdaj čakala na vlak, da ga odpeljeta v Beograd. Prosil me je, naj obvestim njegovo ženo v Beogradu, kar sem storil še isti večer.

Pozneje sem zvedel, da so istega dne preiskali stanovanje dr. Čoka in sedež Zveze in da je bila njegova aretacija v zvezi s še nekaterimi drugimi, po nalogu nemške ambasade v Beogradu.

Trije od aretirancev so bili obsojeni na tri do pet let zopora,³ dr. Čoka in nekatere druge pa so spustili po približno dvajsetih dnevih zopora.⁴

Ko sem bil v začetku avgusta s svojo ženo na morju v Dalmaciji, so mi iz Ljubljane pisali, da je bil spet aretiran v času, ko je z družino letoval na Bledu, in da so ga prepeljali v Beograd. Od tam so ga konfinirali v Mataruško banjo in kasneje v Arandjelovac. Iz teh dveh krajev mi ni pisal niti razglednice. Tudi njegovo odstranitev z Bleda in konfinacijo so postavljali v zvezo z nemško ambasado, ne vem pa, če je bila ta vest utemeljena.

Po njegovi prvi aretaciji dr. Čoka nisem več videl. Samo še enkrat sem z njim govoril po telefonu. Poklical me je nekega večera v začetku oktobra 1940 iz Beograda in mi povedal, da so oblasti razpusile vsa emigrantska društva. Na vprašanje, kako da je v Beogradu, mi je odgovoril, da ima za dva dni dovoljenje, ker mora urediti ne vem kakšno trgovsko zadevo.

V prvi polovici marca se je po Ljubljani razširila vest, da je dr. Čok odpotoval v tujino, kamor je odšla pozneje za njim tudi družina.

O možnih odnosih dr. Čoka z drugimi aretiranci iz maja 1940 mi ni znano ničesar in o tem ga tudi nisem imel več priložnosti vprašati. Ker je hkrati z aretacijo dr. Čoka izginil iz Ljubljane tudi Zelen, sem posumil, da je nemara tudi Zelen vpleten v to zadevo, čeprav ni bil aretiran.

Kakšne vrste naj bi bili ti eventualni odnosi med Zelenom in dr. Čokom, ne vem nič določenega.

³ Jugoslovanska policija je na zahtevo nemške policije 9. julija 1940 razpisala tiralico z obljubo 100.000 din nagrade za izsleditev in prijetje Ferda Kravanje, Antona Ivančiča in Alojza Kneza, ki jih je osumila sodelovanja pri diverzantskih akcijah v Avstriji in Italiji (razstrelitve železnice pri Judenburgu in Trbižu). Dne 9. in 10. julija je prišla prva dva, medtem ko je tretjega uspelo skriti. Sodišče za zaščito države v Beogradu je vse tri osumljence 16. avgusta 1940 obsodilo, in to Kneza v odsotnosti na pet, Kravanjo na štiri in Ivančiča na tri leta ječe. O tem in o usodi obsojencev glej knjigo Toneta Ferenc: *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Ljubljana 1978 (dalje: Ferenc, *Akcije organizacije TIGR*).

⁴ Jugoslovanska policija je julija 1940 aretirala v Beogradu Slavka Rejo in Ivana Boštjančiča ter v Ljubljani 5. julija Ivana Marijo Čoka, Alberta Široka in Franca Kokolja. Iskala je tudi Alberta Rejca, vendar ga ni dobila. Prijete osebe je za nekaj časa zaprla v beograjske zapore Glavnjača in jih nato izpustila. (Ferenc: *Akcije organizacije TIGR*, str. 86.)

Moji odnosi z Zelenom,⁵ Starcem⁶ in Sosičem.⁷

Zelena sem spoznal pred približno štirimi leti, ko je prišel k meni in me prosil, naj posredujem za njegovega brata, ki je bil moj učenec na Trgovski šoli v Trstu in ki je želel, da bi ga sprejeli v službo v kakšnem kraju na Štajerskem.

Pozneje sem ga večkrat srečal na cesti, pogosto v družbi z majorjem (pozneje podpolkovnikom) Brankom Plhanom.⁸ Najprej sem pomislil, da je Zelen nemara študent (morda je to takrat bil), kasneje, zlasti odkar sem ga videval za volanom majhnega avtomobila, pa se mi je zdelo, da je trgovski potnik. Ker je vedel, da zbiram podatke o življenju naših rojakov v Julijski krajini, je prišel dvakrat ali trikrat k meni s kakšno novico. Iz tega sem sklepal, da hodi pogosto čez mejo in da mora imeti kakšnega znanca na sami meji.

V prvi polovici leta 1939 je prvič prišel k meni študent Milan Starc iz Trsta. Mislim, da ga je napolnil k meni dr. Ščuka iz Trsta.⁹ Starca dotlej nisem poznal. Poznal pa sem Ščuko, ker sem bil že pred leti spoznal njegovega starejšega brata, ki je tedaj študiral slikarstvo, in njegovo sestro učiteljico. Ščuko sem osebno spoznal, ko me je (mislim, da je bilo leta 1938) obiskal v Ljubljani, kakor so prihajali tudi drugi po informacije, novice ali nasvet.

Starc je prišel z namenom, da bi poskušal poglobiti odnose med ljubljanskimi in tržaškimi študenti. Zato se je dogovoril z njimi, da bo v naslednjih poletnih počitnicah prišlo nekaj tržaških študentov v Ljubljano, da bodo preživeli poletje s svojimi tovariši.

Ko je hotel Starc, ki je bil prišel v Jugoslavijo ilegalno, nazaj v Trst, me je prišel vprašat, če vem, kako naj bi prišel čez mejo. Čeprav sem pred desetimi

⁵ Danilo Zelen (1907—1941) iz Senožeč, študent, bil je vojaški vodja organizacije TIGR. Padel je 13. maja 1941 v spopadu z italijanskimi karabinjerji na Mali gori pri Ribnici. (Ferenc: Akcije organizacije TIGR, str. 220—229.)

⁶ Milan Starc (1917—1980) iz Kontovela pri Trstu, študent medicine v Padovi: da bi se kot protifašist izognil aretaciji, je septembra 1940 zbežal v Jugoslavijo in med vojno delal v beograjski bolnišnici, nato od 1944 v partizanih, 1946 se je vrnil v Trst in bil do smrti zdravnik na Proseku in Opčinah.

⁷ Viktor Sosič (1915—1973) iz Opčin pri Trstu, študent tehnike v Padovi; sredi množičnih aretacij primorskih protifašistov se je Sosič 12. septembra 1940 sam prijavil italijanski policiji, ko je zvedel, da so prijeli njegove sodelavce. Zaslíševali so ga na tržaški kvesturi od 1. do 24. oktobra 1940 in »je bil pri preiskavi sila zgovoren«. Pokazal je »izredno dober spomin glede raznih imen, krajev in naslovov, hkrati pa tudi bujno fantazijo. V svojih izjavah je navedel več oseb, ki so zaradi tega prišle v preiskavo in nekatere celo na proces.« (Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 149.) Zapisniki njegovih zaslišanij in izjav (Procedimento penale a carico di Sossi Vittorio, vol. XLVI, dalje: Zaslišanje V. Sosiča) obsegajo 128 tipkanih strani in kopijo hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. 1948 je diplomiral v Padovi in potem učil na nižjih strokovnih šolah v Nabrežini in pri Sv. Križu pri Trstu. Umril je na Opčinah 1973. Na drugem tržaškem procesu je bil obsojen na 24 let ječe in plačilo globe 200 000 lir.

⁸ Major, pozneje podpolkovnik Branko Plhan (v nekaterih virih: Plhak) je bil v Ljubljani vodja vojaškega obveščevalnega centra, ki je bil tesno povezan z britansko obveščevalno službo. V centru so delali častniki, med njimi stotniki Engelbert Ilvar in Vladimir Simončič in Jože Lesjak, ter policijski komisar Kazimir Kukovec.

⁹ Anton (Zorko) Ščuka, roj. 1912 v Trstu, doktor agronomije, udeleženec protifašističnega gibanja v Trstu, aretiran 5. 9. 1940, v preiskavi je zelo obtoževal druge prijete protifašiste, na drugem tržaškem procesu obsojen na smrt, vendar takoj pomiloščen na dosmrtno ječo, njegova nadaljnja usoda mi ni znana.

leti moral tudi sam prestopiti mejo na skrivaj, mu nisem znal dati nobenega nasveta. Tedaj sem se spomnil na Zelena. Ko sem ga srečal na cesti, mi je rekel, da bo moral čez dva ali tri dni do meje in da bo morda tedaj lahko popeljal Starca čez. Dva dni po tistem sta odšla skupaj in Starc je srečno prispel v Trst.

Poleti sta torej prišla iz Trsta dva študenta, Starc in Sosič.¹⁰ Potem sta odšla na hrvatsko morsko obalo, da bi se pridružila ljubljanskim študentom, ki so imeli tam poletno kolonijo. Ob povratku sta se Starc in Sosič spet zglasila pri meni in mi povedala svoje vtise. Bila sta posebno navdušena nad nekaterimi bolgarskimi študenti, ki so bili z njimi na počitnicah. Da bi jima prihranil razočaranje, sem jima svetoval, naj svojih vtisov ne posplošujeta, ker sta imela opravka le z dvema ali tremi osebami. Ne spominjam se, ali ju je tudi tokrat peljal čez mejo Zelen, ali sta ubrala drugo pot. Iz nekaterih nedoločnih Starčevih besed sem lahko sklepal, da se je bil v tistem času z Zelenom srečal.

Spomladi leta 1940 je nekega dne prišel Zelen k meni in me vprašal, ali poznam kakšnega študenta, ki bi poznal Starca in Sosiča in ki bi bil pripravljen prenesti do njiju nekatere informacije. Vedel sem, da je študent Zidarič iz Ljubljane¹¹ že bil v Trstu in to z rednim potnim listom in da pozna Starca in Sosiča; ker v Zelenovem predlogu nisem videl nič slabega, sem ga seznanil z Zidaričem, ki je bil pripravljen iti v Trst. Kaj mu je Zelen naročil oziroma kakšno sporočilo je prenesel, se niti malo ne spominjam, ker po predstavitvi nisem več videl nobenega od njiju.

Vem le to, da je Zidarič srečno prispel v Trst in se tudi vrnil v Ljubljano, ker mi je kasneje izročil pozdrave iz Trsta.

¹⁰ Dr. Čermelj v svojih spomnih pravi: »Sosič je bil pri meni v Ljubljani poleti 1939, in sicer v družbi medicincea Milana Starca, prav tako iz tržaške okolice, s katerim sta se udeležila taborjenja visokošolcev v Hrvaškem primorju.« (Čermelj: Med prvimi in drugim tržaškim procesom, str. 119.) Sosič je bil v zaslišanju natančnejši: »Avgusta 1939 sem se napotil skrivno v Jugoslavijo. Odšel sem iz Trsta sam do Grahovega blizu Podbrda, kjer sem prekoračil mejo pri Črnem vrhu in prispel v Bohinjsko Bistrico. Tam sem zamenjal 50 lir in se z vlakom odpeljal v Ljubljano, da bi našel Lava Čermelja, ki je stanoval v Dvorčakovi ul. 6. O moji poti je vedel samo Ščuka, ki mi je dal potrebna navodila in me napotil na Čermelja. Ko sem tega našel, sem mu pripovedoval o razmerah in o novi dejavnosti slovenske mladine v Julijski krajini, vendar nisem naletel na razumevanje. Ne da bi kaj sklenil, sem se napotil v Novi Vinodol v Dalmaciji, kjer sem našel študentsko kolonijo v obmorskem letovišču, kot mi je pravilno povedal Čermelj. Med udeleženci sem našel nekaj Bolgarov, med katerimi mi je Najdan Popov povedal, da so manjšine vedno igračka in vir interesov kakšne kaste oseb. Dodal je, da je naš idealizem vedno izkoriščen. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem se ponovno srečal s Čermeljem, da bi mi olajšal vrnitev v Italijo. Zares je poskrbel, da so me z avtom odpeljali do Starega trga pri Ložu.« Dalje je Sosič povedal, da ga je z avtomobilom peljal Zelen in ga pridobival za obveščevalno in sabotažno ter diverzantsko delo na Primorskem. (Zaslihanje V. Sosiča, str. 29.)

¹¹ Boris Zidarič, roj. 1919 v Trstu, študent, bivajoč v Ljubljani; italijanska policija ga je aprila 1941 prijela v Ljubljani in je bil na drugem tržaškem procesu obsojen na 6 let ječe. O njem je Sosič v preiskavi povedal, da je 6. maja 1940 prišel v Trst z Zelenovim naročilom Sosiču in Ščuki; naj okrepljena vohunsko in sabotažno dejavnost, ter jima izročil 600 lir, da je spremljal Sosiča in Starca v Beograd k dr. Mihov Bradamanteju itd.

Maja 1940 je Zelen, kakor sem že omenil, iz Ljubljane izginil in o njem dlje časa nisem slišal ničesar.

Mislím, da je bilo sredi julija, ko je prišel k meni učitelj Majnik,¹² ki sem ga spoznal nekaj let prej; takrat sem se zavzemal, da bi njemu in nekaterim drugim učiteljem priznali diplomske izpite in habilitacijo. Vprašal me je, če sta prišla tudi Starc in Sosič, ker mu je bil Zelen naročil, da naj ju pričaka na meji, toda on ju ni prepoznal. Rekel sem mu, da niti nisem vedel, da bi morala Starc in Sosič priti sem. To se mi je zdelo zelo čudno, posebno zato, ker je bila Italija tedaj že stopila v vojno.

Zato sem se zelo začudil, ko sem ob povratku iz Dalmacije, kjer sem bil z ženo in hčerjo, našel v Ljubljani Starca in Sosiča. Prišla sta večkrat k meni. Med enim teh obiskov se je pojavil tudi Majnik, ki je najbrž izvedel za njun prihod. Iz njihovega pogovora, pri katerem sem bil le deloma prisoten, sem zvedel, da je šlo za neki radijski oddajnik, za katerega sem zvedel dva ali tri dni prej.¹³

Po svojem prihodu sem slučajno srečal enega oficirjev, ki so bili prej v službi pri polkovniku Plhanu, in ta mi je dejal, da me želi Plhanov naslednik, major Slekovec¹⁴ spoznati. Dal mi je tudi naslov njegove pisarne (bivališča). Drugega dne sem se javil Slekovcu. Po običajnih pozdravnih besedah sva začela govoriti o Zelenu. Slekovec mi je rekel, da je Zelen spravil v Italijo radijski oddajnik. To je bilo zame nekaj novega. Dosti prej, ko so v Ljubljani odkrili tak radijski oddajnik, mi je Zelen pri nekem slučajnem srečanju dejal,

¹² Anton Majnik (1905—1943) iz Volč pri Tolminu, učitelj v Ribnici in Zvirčah, član organizacije TIGR, od aprila 1941 je živel v ilegali, v spopadu na Mali gori 13. maja 1941 so ga karabinjerji ujeli, vendar jim je takoj ušel, vključil se je v Osvobodilno fronto in Ribniško partizansko četo, bil je aktivist v Suhi krajini in ribniškem okrožju in je padel novembra 1943 v Ribnici. Sosičevo pričevanje o njem je v Zaslíšanju V. Sosiča, str. 69—70.

¹³ Sosič je v preiskavi povedal, da je konec junija 1940 že drugič potoval v Jugoslavijo skupaj z Milanom Starcem in s pomočjo Simona Kosa iz Ruta pri Grahovem 11. Na meji na Poljani sta ga pričakala Danilo Zelen in Nikolaj Loncner z Jesenic. Zelen ju je z avtomobilom odpeljal v Ljubljano. »Odšla sva k Čermelju, da bi nama svetoval o možnosti ustreči Zelenu (Za zbiranje novic za jugoslovansko obveščevalno službo — op. T. F.), on ni enostavno tega pritrdil, je pa dal to vedeti. Iz drugih pogovorov s Čermeljem sva lahko razumela, da ima Zelen zvezo s francoskim konzulatom v Ljubljani, zaradi česar sva lahko sklepala, da dela bolj za Francijo kot pa za Jugoslavijo. V svoji hiši nama je Zelen izročil radijski oddajnik v škatli, veliki kot je škatla za čevlje ali celo manjši (20 × 30 cm). [...] Ostala sva v Ljubljani dva dni, kot zmeraj Čermeljeva gosta. Z njim sva ostala sporazumna, da bo prek Reke pošiljal mesečno 5000 lir, ki jih morava izročiti Ščuki. [...] V spremstvu Nikolaja [Loncnerja] sva se vrnila do meje, noseč s seboj v nahrbtniku radio.« (Zaslíšanje V. Sosiča, str. 40—41.)

¹⁴ Dragotin Slekovec, major jugoslovanske vojske, 1940—1941 vodja ljubljanskega centra vojaške obveščevalne službe. Kaže, da je bil po vojni aprila 1941 v italijanskem ujetništvu v Ajdovščini in da je tam izjavil, da je imel z Zelenom sestanek pri dr. Čermelju na Manjšinskem inštitutu v Ljubljani. Tako je namreč povedal stotnik Onnis dr. Čermelju v zaporu pri zaslíšanju. »Major se je tri leta po končani vojni oglašil pri meni v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Vpričo drugega člana Inštituta sem mu rekel, da se ne maram pogovarjati z njim, dokler ni razčiščeno vprašanje njegovega pričevanja v Ajdovščini. Od tedaj ga nisem več videl.« (Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 117.)

da je tak radijski oddajnik sam sestavil. Slekovec mi je povedal tudi, da ve, da sta v Ljubljani dva študenta in da ju hoče videti.

Majnik mi je rekel, da mora po nalogu Zelena govoriti s Slekovcem in me prosil, naj mu povem, kje je ta trg. Dal sem mu željene podatke in mu rekel, naj vzame s sabo še Starca in Sosiča. Kaj so se menili s Slekovcem, mi ni znano.

Kaže pa, da sta dobila Starc in Sosič vtis, da odnosi med Zelenom in Slekovcem niso kdo ve kako dobri.

V pogovoru s Slekovcem sem tudi sam prišel do podobnega vtisa (zdi se mi, da je bil posredi tudi Zelenov avto, vendar nisem čutil nobene potrebe, da se v to vmešavam). Starc in Sosič sta me vprašala, kaj menim o Zelenu. Rekel sem jima, da se je po njegovem izginotju iz Ljubljane, ki je verjetno povezano z aretacijami maja 1940, po Ljubljani raznesla govorica, da so bile aretacije v zvezi z razmerji do angleških interesov. Ne bi mogel reči, da je bila ta govorica utemeljena, kljub temu pa se mi je zdelo potrebno, da to Starcu ali Sosiču omenim: imel sem namreč v mislih latinski pregovor, ki se končuje z besedami: »... semper aliquid haeret«. ¹⁵

Starc in Sosič sta ostala še nekaj dni v Sloveniji; šla sta na Gorenjsko in prav do Maribora, zakaj na to obisk sta prišla z namenom, da spoznata Jugoslavijo. Zaradi tega sta šla tudi v Beograd in jaz sem jima dal naslov tajnika Zveze društev jugoslovanskih emigrantov, dr. Bradamanteja ¹⁶ (pravzaprav naslov banke, kjer je bil zaposlen) in še zasebni naslov uradnega sekretarja te Zveze, Boštjančiča, ¹⁷ če bi bil prvi odsoten; šlo je za to, da bi jima eden ali drugi razkazala mesto oziroma da bi ju v ta namen seznanila s kakšnim študentom.

¹⁵ Pomeni: Vedno nekaj ostane.

¹⁶ Gre že za tretji Sosičev in Starčev obisk v Jugoslaviji avgusta in septembra 1940. »17. avgusta sem po sporazumu s Ščko in Milanom Starcem odšel v Jugoslavijo z istim Milanom Starcem, da bi zvedel, kaj se je zgodilo. Šla sva po isti poti (Sv. Lucija), vendar sama, tj. brez Kosove pomoči, ki je ležal bolan v postelji. V Ljubljani sva šla k Čermelju in ga vprašala za novice o Zelenu. Odgovoril nama je, da jih nima. Če jih bo dobil, jih nama bo sporočil. Naročil nama je, naj počakava in sva res s Starcem prebila osem dni v gozdnem zavetišču v Kropi (dom Planinske zveze Jugoslavije). Ko sva se vrnila v Ljubljano je Čermelj povedal, da še nima novic o Zelenu in rekel, naj počakava še nadaljnjih osem dni ter greva v Celje in Maribor, tako kot prejšnjih osem dni na njegov račun. Dal je 1000 dinarjev za 15 dni. V Celju in Mariboru se tako kot v Kropi ni zgodilo nič pomembnega.« (Zaslišanje V. Sosiča, str. 45.) Ko sta se vrnila iz Štajerske, ju je dr. Čermelj naptil v Beograd k tajniku Zveze emigrantskih društev Jugoslavije dr. Mihi Bradamanteju. Tja sta prispela 1. septembra skupaj z Zidaričem in častnikom ljubljanskega vojaškega obveščevalnega centra Engelbertom Ilovarjem-Kranjcem. Sestala sta se z dr. Bradamantejem, Zelenom in Albertom Rejcem, članom vodstva organizacije TIGR. »Zelen se je hotel na vsak način vrniti v Slovenijo in je slabo prenašal osamitev. Govoril je predvsem o radiu, ki mora delovati z drugo šifro.« Govoril je tudi o obveščevalni in sabotažni dejavnosti itd., ki bi jo morali izvajati v Italiji. Ob vrnitvi iz Beograda so Sosič, Starc in Zidarič obiskali Zagreb in se nato vrnil v Ljubljano. (Zaslišanje V. Sosiča, str. 70–73 in 86–87.)

¹⁷ Ivan Boštjančič, član vodstva Zveze emigrantskih društev Jugoslavije, jugoslovanska policija ga je v začetku julija 1940 zaprla na željo nemške policije, češ da je sodeloval pri tihotapljenju razstreliva na Koroško in sodeloval z britansko obveščevalno službo, vendar ga je čez mesec dni izpustila.

Ko sta se vrnila v Ljubljano, sta me prišla pozdravit, potem pa sta odpotovala v Trst. Ne vem, po kateri poti.¹⁸

Dva dni po njunem odhodu sem dobil prvo novico o aretacijah slovenskih nacionalistov v Trstu in na podeželju. Tri dni po tistem se je pojavil Starc in povedal, da je bil s Sosičem srečno pripotoval do Gorice. Tam sta zvedela za aretacijo v Trstu in ugotovila, da išče policija tudi njiju. Starc se je takoj odločil, da se vrne v Jugoslavijo, medtem ko je Sosič odšel v Trst, da bi se dal aretirati. Starc mi ni vedel ali ni hotel povedati, kakšni so bili razlogi za te ukrepe in se je na hitro odpravil v Beograd, da bi tam nadaljeval študije.

Prav tako septembra sem zvedel tudi za naslednje aretacije. Zato sem se ob koncu septembra ali na začetku oktobra 1940 odpeljal v Beograd. Tam sem imel priložnost govoriti o teh številnih aretacijah z načelnikom oddelka na zunanjem ministrstvu Rakom Petrovičem, ki je bil nekaj let prej generalni konzul v Trstu. Z zadevo je bil že seznanjen in mi je obljubil, da se bo za stvar pozanimal.

Decembra sem imel priložnost, da sem govoril z jugoslovanskim vicekonzulom v Trstu, ki je bil prišel v Ljubljano kot kurir. Od njega sem zvedel, da je bil jugoslovanski minister v Rimu Hristić¹⁹ zaradi tržaških aretacij pri grofu Cianu, da pa mu je ta rekel, da ni mogoče ničesar storiti, ker da je bilo pri teh ljudeh najdeno orožje. Bil sem zelo presenečen in nisem mogel verjeti, da je to res, toda vicekonzul mi je rekel, da, sodeč po odgovoru grofa Ciana, ni nobenega dvoma, da je bilo po sredi orožje.

Pozneje (če se ne motim decembra ali pa že v januarju) se je Zelen vrnil v Ljubljano.

Prišel je k meni in rekel, da je dobil posebno dovoljenje za pot v Slovenijo, da bi uredil nekatere stvari. Pozanimal se je za tržaške aretacije in potem me je prosil, če lahko telefonira majorju Slekovcu. Po telefonu sta se dogovorila, da se dobita na Manjšinskem inštitutu, vendar pri tem sestanku nisem bil navzoč, ker sem bil zaposlen zunaj in moja prisotnost ni bila nujno potrebna.

Zelen se je zadržal nekaj dni v Sloveniji, zunaj Ljubljane. Preden je zapustil Slovenijo, je prišel spet k meni in me vprašal, ali vem kaj novega o aretirancih. Vendar v tem kratkem času nisem imel nobenih novih poročil. Ne vem, ali je tudi ob tej priložnosti telefoniral Slekovcu. To je bilo možno, ker me je moral čakati več kot pol ure v pisarni, ker sem imel v svoji sobi drug obisk.

Zelena sem zadnjikrat videl v četrtek ali petek pred cvetno nedeljo (začetek vojne). Srečal sem ga na cesti; nosil je vojaško uniformo in mi je dejal, da mora odpotovati še istega večera ali naslednjega dne.

Pozneje ga nisem več videl.

Ob koncu februarja ali v začetku marca sem imel priložnost videti seznam z nad 100 oseb, ki so bile takrat zaprte v Trstu. Ti ljudje so čakali, da pridejo pred sodišče, ali da jih bodo deportirali v druge province. Med njimi sem

¹⁸ Sosič in Starc sta se vrnila na Primorsko 8. septembra 1940 po isti poti, po kateri sta prišla in ponovno z Loncnerjevo pomočjo. (Zaslišanje V. Sosiča, str. 88.)

¹⁹ Boško Hristić. V dnevniku italijanskega zunanjega ministra grofa Galeazza Ciana ni tega podatka.

osebno ali le po imenu poznal samo nekatere starejše Tržačane, drugih, zlasti onih s podeželja, sploh nisem poznal. Ob tej priložnosti sem zvedel tudi, da je Sosič omenil moje ime.

Moji odnosi s podpolkovnikom Plhanom in majorjem Slekovcem.

Podpolkovnik (tedaj komaj major) Branko je približno pred štirimi leti prišel osebno k meni, oziroma na Manjšinski inštitut, ker je bil zvedel, da inštitut prejema list *La Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*.²⁰ Ob tej priložnosti mi je bil predstavljen. Od tedaj sva se pozdravljala in spregovorila kakšno besedo, če sva se slučajno srečala.

Nekega dne me je povabil, naj pridem v njegov urad, da bi mu povedal slovenska imena nekaterih krajev, ki mu niso bili znani. Drugič sem mu nesel etnografski zemljevid Julijske krajine. Poleg tega sem bil tudi sam trikrat ali štirikrat pri njem: prvič, ker sem želel spodbuditi njegovo zanimanje za jugoslovanskega državljanca, ki je živel v Julijski krajini in bi se moral javiti na nabor v Ljubljani, dvakrat pa zato, da bi Plhan dal službo v uradu za obrambo nekemu mlademu človeku, ki je končal šolanje, ni pa mogel dobiti dela. Z majorjem Slekovcem so bili moji odnosi še manj osebni. Mimo pogovora, ki sem ga omenil zgoraj, sem bil pri Slekovcu še dvakrat: enkrat zaradi razlogov, ki se jih več ne spominjam, drugič pa sem ga zaprosil, da bi posredoval v korist nekega mobiliziranca.

* * *

Ne jamčim, da so gornji podatki popolnoma točni. V zadnjih mesecih se je zgodilo preveč stvari, zato imam težave z določanjem časovnih terminov, kar bi bilo sicer naravno. Vseeno pa mislim, da take eventualne netočnosti ne morejo bistveno menjati dejstev, ki sem jih navedel.

Natipkal lastnoročno.

Ljubljana, 29. junija 1941

Sledijo podpisi.

* * *

List 29

ZAPISNIK ZASLIŠANJA ČERMELJA LEOPOLDA

V letu 1941, na dan 2. julija je pred nami prisoten Čermelj, ki na vprašanja odgovori:

V vseh podrobnostih priznavam zapise, ki sem jih sam uredil in datiral od 29.—30. aprila in 29. junija t. l., življenjepise, ki sem jih sam natipkal na podlagi pogovorov z vašim blagorodjem. Tu sem vam na razpolago za vse dodatke in osvetlitve, ki se vam bodo zdele potrebne.

Odg.: Zanimam, da bi v sporazumu z Ivanom Marijo Čokom opravljaj ilegalno dejavnost v smeri odcepitve Julijske krajine od Italije. Ničesar ne vem o nekakšnem Čokovem predlogu Glavnemu štabu v Beogradu za organizacijo

²⁰ Uradni list Kraljevine Italije.

»pete kolone« v Julijski krajini.²¹ Moja dejavnost kot Slovenca v tržaški provinci je bila zmeraj omejena na kulturno področje.

Odg.: Kot pripadnik Manjšinskega inštituta nisem imel denarnih sredstev za pomoč Slovincem v Julijski krajini.

Kakor sem že povedal, je bil inštitut izrecno znanstvenega značaja in je proučeval probleme vseh manjšin, zlasti pa naših na tujem in tiste drugih narodov, ki živijo v Jugoslaviji. Jaz sem bil posebej zadolžen za slovensko manjšino v Italiji. Inštitut je lahko plačeval samo najemniške stroške, nakup publikacij in plačo za dva uslužbenca. Sam sem imel plačo profesorja. Bil sem oproščen predavanj, ker sem se moral posvečati inštitutu.

Odg.: Združenje bivših Primorskih akademikov, to je, diplomirancev iz Julijske krajine, katerega predsednik sem bil nekaj zadnjih let, je imelo le skromne fonde (izhajajoče iz socialnih virov, daril družabnikov in drugih oseb), toliko da je moglo dajati pomoč študentom iz Julijske krajine, ki so bili vpisani na univerzi v Ljubljani.

Vsota, ki sem jo dal Zidariču Borisu (300—400 dinarjev) za pot na Štajersko s Sosičem in Starcem, je izhajala prav iz teh fondov združenja. Odgovoril sem, da o tem nisem nič vedel.

Odg.: Majorja Slekovca nisem nič vprašal o zgolj omenjenem aparatu.

Odg.: Ko mi je Slekovec povedal za dva tržaška študenta, Sosiča in Starca še nisem videl. Ni mi povedal, zakaj hoče z njima govoriti, pa tudi vprašal ga nisem, ker me to ni zanimalo.

Odg.: Major Slekovec je očitno vedel za prehod Sosiča in Starca čez mejo (najbrž s same meje) in me je poklical, ker je bil seznanjen s tem, da imam stike z našimi ljudmi v Julijski krajini in da bom zato morda vedel, kje sta ta dva študenta.

Odg.: Ponavljam, da mi tako podpolkovnik Plhan kot major Slekovec nista nikoli naročila, naj zbiram sporočila vojaškega značaja v Italiji.

Odg.: Zelen prav tako ni nikoli govoril z mano o vojaški informativni dejavnosti.

Odg.: Vedel sem, da ima Zelen stike z jugoslovanskim informacijskim uradom, ker sem ga večkrat videl s podpolkovnikom Plhanom Brankom. Zdi se mi, da mu je dajal vojaška obvestila, vendar za to nimamo nobenega dokaza in tega ne morem z gotovostjo trditi. Po Ljubljani se je 1940 govorilo, da ima tudi stike z Angleži in Francozi. Tudi o tem ne vem nič natančnejšega, povpraševal sem zmeraj le o osebi, ki ga je zanimala.

Odg.: Kakor sem že navedel v svojim življenjepisu z dne 29. junija sta se Sosič in Starc pogovarjala v moji pisarni z učiteljem Majnikom o neki radijski

²¹ Nemška vojska je v Beogradu našla spomenico, ki jo je nekdo (kaže, da je bil Slovenec; italijanska policija je sumila dr. Čoka, ki je to med vojno zanikal) napisal 24. maja 1940 in izročil generalštabu jugoslovanske kraljevske vojske. Najprej smo poznali odlomke spomenice v italijanskem prevodu, objavljene v italijanskih časnikih ob drugem tržaškem procesu, in nato prevode teh odlomkov v angleščino (dr. Čok med vojno) in slovenščino (dr. Čermelj po vojni), nato italijanski prevod cele spomenice (našel sem ga v arhivskem fondu italijanskega protivohunskega centra v Ljubljani), dokler nisem našel fotokopije izvornika v srbohrvaščini. Objavil sem ga v svoji knjigi Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji, str. 153—155.

oddajni postaji; ne spominjam pa se podrobnosti tega pogovora. Spominjam se le, da je šlo za aparat, ki naj bi bil nekje v Italiji. Pogovor je tekel o načinu oddajanja s šiframi. Pred tem sem slišal govoriti o tej napravi le majorja Slekovca.

Odg.: O Sosičevi in Starčevi poti v Beograd sta mi povedala sama, potem ko sta bila z Majnikom pri omenjenem oficirju.

Odg.: Mladeničema sem dal naslova dr. Bradamanteja in gospoda Boštjančiča, da bi jima lahko preskrbela osebe, ki bi ju vodile po Beogradu. Bradamante je bil tajnik Zveze emigrantov, pri kateri je bil zaposlen tudi Boštjančič.

Odg.: Po prihodu iz Beograda mi Sosič in Stare nista povedala, o čem sta se pogovarjala z Zelenom.

Odg.: Ni mogoče, da bi bil jaz naročil Sosiču, naj prek Bradamanteja opozori Zelena, da so jugoslovanske oblasti obveščene o pošiljki radijskega oddajnika v Italijo. Očitno se je Sosič tukaj zmotil.²²

Odg.: Popolnoma zanikam Sosičevo trditev, da sem preko Šcuke pošiljal v Trst 50 000 lir na mesec s posredovanjem kurirja ali na kak drug način. To je zame nekaj popolnoma novega, čisto nesmiselnega, in ne znam si razložiti, kako je mogel Sosič trditi kaj takega.²³

Odg.: Zelen mi nikdar ni pripovedoval o radijskem oddajniku, ki naj bi bil poslan v Trst.

Odg.: Tudi šifre za oddajanje s tem aparatom nisem poznal. Kakor sem že povedal, sta Sosič in Starc govorila z Majnikom v moji prisotnosti o tej šifri. Ne spominjam se, da bi bil rekel Sosiču, da naj se šifra uporablja izključno za direktna sporočila Zeleni. Sicer pa tudi ne razumem, zakaj naj bi mu to priporočil.

Odg.: Kakšno leto pred tem mi je Zelen dejal, da je postavil v Ljubljani neki radijski oddajnik; ni mi pa povedal in tudi vprašal ga nisem glede uporabe aparata.

²² Sosič je v preiskavi o svojem tretjem obisku pri dr. Čermelju v Ljubljani povedal tudi tole: »Ko sva se drugič vrnila v Ljubljano (Takrat iz Štajerske konec avgusta 1940 — op. T. F.), je Čermelj rekel, da ne moreva k Zeleni in da se lahko o istih zadevah pogovoriva s Čermeljem. Z zelo skopimi besedami nama je dal ta Zelenova navodila in dobavil drugo šifro, ki se je od prve razlikovala tako, da je imela za osnovo besedo, ki je označevala dan oddajanja.« (Zaslihanje V. Sosiča, str. 45.) [Albinu] Steguju [...] je dal Zelen nemško-slovenski slovar 'z nalogo, naj ga odnese ali pošlje v Trst. Kot sem nato zvedel od Čermelja, je šlo za novo šifro, ki bi jo uporabljali za naše radijske zveze, tako da bi se morali sklicevati na določeno stran slovarja, poiskati črke med različnimi vrsticami in jih dati na drugo mesto na že uveljavljen in znan način.« (Zaslihanje V. Sosiča, str. 66.)

²³ Napaka v besedilu. Šlo je za 5000 lir. Glej podatek v op. 13. Na drugem mestu Sosičevih izjav v preiskavi beremo: »Pred odhodom iz Ljubljane je Čermelj zagotovil, da bo Zelen poslal mesečno 3000 lir, in to za povrnitev stroškov, ki jih bomo imeli v Italiji pri izvajanju naročenih nalog. [...] Zelen je nato govoril o virih, ki so zmanjšani od 5000 na 3000 lir mesečno (viri za obveščevalno službo) in ki bodo še vedno prihajali po kurirju iz Reke.« (Zaslihanje V. Sosiča, str. 47 in 73.) V zaslihanju v koprskih zaporih 9. maja 1941 pa je Sosič povedal: »Ostala sva v Ljubljani dva dni kot Čermeljeva gosta. Vrnila sva se v Italijo, noseč s seboj 3000 lir, ki nama jih je dal Zelen, kateri je zagotovil, da jih bo pošiljal mesečno 5000. Glede denarja: bil je Zelen in ne Čermelj, kot se napačno čita v mojem zaslihanju.« (Zaslihanje V. Sosiča, str. 123.)

Odg.: Ničesar ne vem o šifri, ki naj bi bila sestavljena na podlagi nemško slovenskega slovarja.²⁴ Nikoli nisem ničesar slišal o tem in zato ne razumem, kako more Sosič trditi, da je dobil od mene navodila o uporabi omenjenega slovarja kot šifri.

Odg.: Čeprav sem sumil, da je Zelen v službi Francozov in Angležev, nisem z njim pretrgal stikov, ker nisem imel za to nobenega dokaza. Zato mu tudi nisem prepovedal, da bi prihajal v mojo pisarno, ko se je vrnil s Sušaka, in da bi telefoniral z mojega telefona majorju Slekovcu, s katerim se je enkrat v moji pisarni tudi pogovarjal. Pogovora nisem slišal, ker sem se odstranil, zato tudi ne vem, s kakšnim namenom sta se pogovarjala.

Odg.: Ob zaključku moram ponoviti, da je bila moja dolgoletna aktivnost v korist moje domovine in slovenskega naroda vedno v kulturnem območju, kakor je tudi razvidno iz mojih publikacij in kakor sem popisal v svojem življenjepisu. Nikoli nisem sodeloval pri zarotah, prav tako se nisem nikoli udeležil nobene vohunske teroristične akcije, marveč sem oboje vedno odklanjal.

Odg.: Nimam dodati nič drugega.

F. L. S.

Sledijo podpisi.

* * *

List 35

ZAPISNIK ZASLIŠANJA OBTOŽENEGA ČERMELJA LEOPOLDA

V letu 1941 XIX, dne 11., meseca avgusta, pred nami, ki smo podpisniki, je prisoten Čermelj Leopold, potem, ko so tu bile objavljene obdolžitve, ki so mu predložene kot nalog za aretacijo, z datumom 28. aprila t. l., kar se mu sporoči z branjem in se ga povabi k zagovoru.

ODGOVARJA: Zanikam obdolžitve, nikoli se nisem ukvarjal s politiko, ne med svojim bivanjem v Ljubljani, ne prej, ko sem stanoval še v Trstu; vztrajam pri izjavi, da v tem mestu nisem bil niti včlanjen v društvo »Edinost«, ki so ga dovoljevale italijanske oblasti in ki so ga razpustili šele leta 1928.

Kakor sem posebej omenil v mojih dveh življenjepisih, ki ju še enkrat potrjujem in v katerih sem podrobno popisal svojo dejavnost in odnose z aretiranimi osebami, sem zapustil Trst leta 1929, z ilegalnim preходом meje, in odšel v Ljubljano, da bi si poiskal službo.

Po različnih dogodivščinah sem v Ljubljani nekako dobil mesto profesorja na gimnaziji in tu sem poslej predaval kot učitelj, pri čemer sem uporabil svoj prosti čas, da sem napisal precej del. Bil sem torej docela obremenjen

²⁴ V Sosičevih izjavah beremo o radijskem oddajniku in šifri v zvezi z dr. Čermeljem tudi tole: »Naročal nama je (Zelen v Beogradu — op. T. F.), naj v Ljubljani kupiva dva slovarja z denarjem, ki ga ima pri Čermelju (imel je tam shranjenih 600 dinarjev, od katerih naj vzameva 200). — Zares sva nato kupila dva slovarja, od katerih so enega odnesli z ljubljansko policijo, drugega pa midva in je pri Neži Vižintin.« (Zaslišanje V. Sosiča, str. 74.)

z delom in nisem imel nobene volje, pa tudi ne časa, da bi se ukvarjal s stvarmi, ki niso imele zveze s poukom in z mojo dejavnostjo kot pisca, še manj pa s politiko.

Leta 1938 sem bil po nalogu jugoslovanskega ministrstva za javno izobraževanje prestavljen k Manjšinskemu inštitutu, ki je bil odvisen od ljubljanske banovine.

Moja naloga je bila, da se ukvarjam z vprašanji manjšin nasploh in posebej manjšin Julijske krajine: moral sem torej slediti gibanju teh manjšin, statistikam in narodnemu življenju.

Ko je bil za veliko noč leta 1941 Manjšinski inštitut ukinjen, sem spet prevzel svoje mesto profesorja na gimnaziji, na tem mestu sem bil tudi aretiran.

Med mojim bivanjem v Ljubljani sem bil nekaj časa predsednik Društva bivših akademikov Julijske krajine, s sedežem v Jugoslaviji in katerega naloga je bila, da podpira univerzitetne študente iz Julijske krajine v Ljubljani; bil sem tudi član društva Tabor, ki je bilo ustanovljeno z namenom, da podpira slovenske emigrante v Ljubljani.

Skoraj prav takšne naloge kot društvo Tabor je imelo društvo z imenom Soča, vendar pri tem društvu nisem sodeloval, le tu in tam sem jim predaval.

Dalje je obstajala tudi Zveza društev med jugoslovanskimi emigranti s sedežem v Beogradu, ki ji je predsedoval dr. Čok, sam pa sem od leta 1937 naprej zavzemal mesto vodje publicistične sekcije te zveze.

Odg.: Pred štirimi ali petimi leti sem spoznal Zelena Danila, ki me je zaprosil da bi mu izdal potrdilo, da poznam njegovega brata, ki je bil moj učenec v Trstu; to potrdilo je potreboval, tako se mi zdi, da bi dobil jugoslovansko državljanstvo. Ker sem njegovega brata zelo dobro poznal, mi ni bilo težko ustreči njegovi prošnji. Potem je Zelen osebno še dvakrat prišel na Manjšinski inštitut, da bi mi povedal nekaj novic o naši manjšini v Italiji.

Če se ne motim, se je leta 1939 prišel predstaviti k meni v Ljubljano neki študent, po imenu Starc Milan, ki mi je zaupal, da je prišel v Jugoslavijo ilegalno in me prosil, ali mu lahko pomagam, da bi se vrnil v Italijo.

Nedoločno sem sumil, da mora imeti Zelen kakšno zvezo na meji, ker sem ga pogosto videval v družbi jugoslovanskega majorja z imenom Branko Plhan; slučajno sem ga srečal in ga vprašal, če bi mogel spraviti v Italijo nekega študenta. Odgovoril mi je, da bo to nemara mogoče čez nekaj dni; tako je prišel čez dva dni pred moje stanovanje in jaz sem mu pokazal Starca, ne da bi ga predstavil; potem sta odšla skupaj z avtomobilom.

Poleti 1939 se je vrnil k meni v Ljubljano Starc Milan v družbi z nekim drugim študentom, ki se je predstavil za Sosič Viktorja; rekel mi je, da je tu v Jugoslaviji v nekem študentskem kampu; vnovič sem videl oba, ko sta se vrnila s počitnic na poti za Italijo. S Sosičem nisem imel nobenega stika politične narave.

Maja 1940 me je Zelen vprašal, ali poznam kakšnega študenta, ki ima zvezo s Sosičem in ki bi lahko prosto potoval v Trst. Spomnil sem se, da neki ljubljanski študent po imenu Zidarič Boris pozna Sosiča in da je imel le-ta uradni potni list za Italijo, zato sem pomislil, da bi mogel Zidarič ustreči Zelenovi želji; Zidariča sem predstavil Zeleni v svojem stanovanju in tako sta oba skupaj odšla.

Ne morem povedati, kakšne naloge je Zelen naložil Zidariču za njegovo pot v Italijo.

Istega leta 1940, zdi se mi, da meseca avgusta, sta se vrnila v Ljubljano Starc in Milan Sosič in mi rekla, da imata namen potovati po Jugoslaviji; spremljal ju je Zidarič, ki mi je dejal, da nimajo potrebnega denarja za to pot, zato sem med člani združenja bivših akademikov in iz blagajne spravil skupaj 400 ali 500 dinarjev in jim jih izročil.

Odg.: Sosiča sem videl še večkrat, ker me je prišel domov pozdravit, vendar nisem imel z njim nikakršnih političnih stikov.

Odg.: Spominjam se, da mi je Sosič prvič, ko sem ga srečal, pripovedoval o slovenski mladini v Julijski krajini in se pritožil, da ni dovolj aktivna, vendar mi je rekel, da se bo razgibala. Rekel sem mu, da več ni mogoče narediti in sem mu izrecno odsvetoval, da bi med njimi spodbujal kakršnokoli iredentistično dejavnost, ker sem menil, da je vsaka akcija, posebej še demonstrativna in nasilna, nesmiselna.

Odg.: Ne morem se spomniti, da bi Zelen spoznal Sosiča pri meni: prav gotovo ga Zelenu nisem predstavil, lahko da sta se seznanila prek Starca.

Odg.: Poznal sem majorja Slekovca, pripadnika jugoslovanske obveščevalne službe, ki me je nekoč s posredovanjem kapetana Kranjca²⁵ poklical k sebi domov in mi dejal, da ve, da sta prišla dva študenta, za katera mi ni povedal imen (namigoval je na Starca in Sosiča); rekel je, da bi rad z njima govoril. Rekel mi je tudi, da je bil po Zelenu poslan v Italijo radijski oddajnik. Nekaj dni zatem sem videl Sosiča in Starca in jima rekel, da ju želi major Slekovec spoznati in ker je prišel tudi neki Majnik po Zelenovem naročilu, sem slišal, da so govorili o nekem radio aparatu. Ker sem povezal to, kar sem slišal, in to, kar sem razumel iz Slekovčevega pripovedovanja, sem jim rekel samo, da naj se varujejo; mislil sem namreč, da je Zelen povezan s kakšno tujo državo zaradi informacij. Ničesar nisem vedel o šifri, ki naj bi jo uporabili za oddajanje. Slišal sem, ko so včasih o tem govorili, toda če Sosič trdi, da sem mu v zvezi z rabo šifre dal kakšna navodila, je gotovo zamešal moje besede s pogovori, ki jih je imel z Majnikom. Ničesar ne vem o denarju, ki naj bi ga mesečno pošiljal Ščuki, ne razumem, kako je mogel Sosič trditi kaj takega in celo navesti vsoto 5000 lir.

Odg.: Sosič in Starc sta me res povprašala, kaj vem o Zelenu, toda odgovoril sem jima, da o njem ne vem ničesar. Ni res, da bi jima obljubil, da bom o Zelenu kaj izvedel in jima to posređoval. Kakor sem že povedal, sem jima dal samo 400 ali 500 dinarjev, da bi si lahko ogledala Jugoslavijo. In zdi se mi, da še okrog 100, preden sta šla v Beograd. Ničesar drugega nisem dal v kakšen drug namen.

Odg.: Odločno zanikam, da bi bil sporočil Sosiču in Starcu, da jima bo Zelen pošiljal 3000 lir na mesec. Čudim se, da je Sosič kaj takega izrekel.²⁶

²⁵ Stotnik Engelbert Ilovar (1910—1945) iz Trsta, častnik ljubljanskega vojaškega obveščevalnega centra. Po okupaciji je postal sodelavec protirevolucionarnega tabora in nato celo načelnik obveščevalnega oddelka v organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva v Ljubljani. Osumljenega zvez z britansko obveščevalno službo ga je nemška policija odpeljala v svoje koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je baje 1945. leta umrl.

²⁶ Glej op. 22.

Odg.: Res je, da sem profesorju Kosovelu²⁷ poslal več knjig (romanov, poezij) itd.

Odg.: Res je, da mi je Sosič povedal za nekatere aretacije v Julijski krajini.

Odg.: Ničesar ne vem o nemško-slovenskem slovarju, ki naj bi služil za novo šifro pri radijskem oddajanju, in si ne znam razložiti, kako je mogel Sosič trditi, da sem s tem seznanjen. Ponavljam, da me je najbrž zamenjal z Majnikom.

Odg.: Res je, da sem poslal Sosiča in Starca z Majnikom v stanovanje majorja Slekovca, za katerega sem jim dal naslov.

Odg.: Ne spominjam se natanko, toda zelo verjetno je, da sem prosil Sosiča, naj mi preskrbi imena aretiranih domačinov, ki so bili internirani ali konfinirani: te podatke sem potreboval za svoje statistike.²⁸

Odg.: Res je, da je Sosič govoril o potrebi, da bi poslali nekaj slovenskih študentov v Italijo, vendar pri tem nisem izrazil nobenega mnenja.

Odg.: Ščuka Antona sem spoznal ob priložnosti njegovega potovanja v Ljubljano, ali leta 1937 ali 1938; vprašal me je, koliko vem o življenju manjšin v Jugoslaviji in tistih v Julijski krajini. Videl sem ga samo ob tej priložnosti; ne spominjam se, da bi ga sprejel v Akademskem kolegiju. Morda se je to zgodilo, če se Ščukin prihod ujema s počitnicami. Pozneje je prišel k meni Starc in mi rekel, da ga je poslal Ščuka.

Odg.: Res je, da sem dal Sosiču in Starcu naslov dr. Bradamanteja, ko sta šla v Beograd; takrat je bil ta tajnik zveze, katere predsednik je bil dr. Čok.

O mojih odnosih s Čokom sem podrobneje pisal v svojem drugem življenjepisu.

Odg.: Odločno zanikam, da bi slišal kdaj govoriti o kakšni špijonaži.

Potrjujem svoj zagovor v Ljubljani, dne 2. julija.

²⁷ Josip Kosovel (1901—1963), profesor nemščine iz Trsta, aretiran 12. 6. 1940 in obtožen poučevanja v slovenščini, vzdrževanja zvez z dr. Čermeljem in dr. Čokom, vohunstva itd. Poučeval je na zasebni trgovski slovenski šoli v Trstu. V drugem tržaškem procesu je bil obsojen na kazen 15 let ječe, ki jo je prebival v Fossanu (Cuneo). Po vojni je bil prizadeven prosvetni delavec v Trstu.

²⁸ Sosič je v preiskavi povedal, da je ob svojem tretjem obisku pri dr. Čermelju po vrnitvi iz Beograda (glej op. 16) ostal v začetku septembra 1940 še nekaj dni pri njem, ko so v Ljubljani pripravljali počastitev žrtev prvega tržaškega procesa (bila je desetletnica!). Tiste dni so v Ljubljani odkrili tudi spomenik pokojnemu kralju Aleksandru I. Karadjordjeviču. »Moram povedati, da sem bil na svojem poslednjem potovanju v Ljubljani navzoč pri odkritju spomenika, postavljenega v spomin kralja Aleksandra, in pri raznih proslavah, ki so jih 6. septembra organizirala razna društva. Pred Univerzo so položili vence na spominsko ploščo v spomin usmrčenim v Bazovici. Vendar nisem obiskal nobenega sedeža organizacij, ker sem se bal, da bi za mojo navzočnost zvedeli v Italiji. Prej kot so bile te proslave, sem poročal Čermelju o številu aretacij v Trstu med našimi ljudmi in o raznih internacijah, npr. [Dorčeta] Sarđoča, [dr. Josipa] Agneleta, [dr. Slavoj] Slavika, [Venčeslava] Tuta, Andreja Čoka itd. Novice o njih so krožile v javnosti in sem namignil le na Tomažičevo aretacijo zaradi komunizma in tudi na samomor z obešenjem Lojzeta Škamperleta.« (Zaslišanje V. Sosiča, str. 55 in 56. O aretaciji, zaporu ali konfinaciji nekaterih protifašistov iz Trsta glej knjigo Dorčeta Sarđoča: Tigrova sled, str. 121—129.) Kot vemo, je dr. Čermelj te podatke uporabil na spominski proslavi bazoviških žrtev v Podutiku v Ljubljani 8. septembra 1940, zaradi česar so jugoslovanske oblasti razpusstile vsa emigrantska društva. (Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 90—97.)